

SEYYİD GİRYÂN CEMÂLEDDİN KAZÂKÎ DİVANİ VE DİL ÖZELLİKLERİ

Arş.Gör.Ali KÖK*

ÖZ

Türkler kadim yurtları Türkistan'dan Hazar Denizi'nin kuzey ve güneyini takip edip batıya doğru ilerleyerek Anadolu, Azerbaycan, Irak, İran, Kafkasya, Mısır, Balkanlar, Suriye ve Avrupa'nın içlerine kadar uzanan çok geniş bir alana yayılmışlardır. Türklerin Avrasya alanı üzerindeki bu geniş yayılışı, onların konuştuıkları dil üzerinde farklanmalara neden olmuş ve zamanla yeni yazı dillerini doğurmuştur. Bu yeni ortaya çıkan yazı dillerinden birisi de Batı veya Güneybatı Türkçesi diye adlandırılan Türk yazı dilidir. Adlandırılmasında çeşitli terimlerin kullanıldığı bu yeni yazı dilinin konuşurlarının Türklerin Oğuz boyuna mensup olmaları münasebetiyle bilim dünyasında bu Türk yazı diline Oğuz Türkçesi de denmiştir. Göçebe Oğuzların çabaları ile oluşan Oğuz Türkçesi, Moğol fütuhatinin etkisiyle Doğu Oğuzcası (Azerbaycan Türkçesi) ve Batı Oğuzcası (Osmanlı Türkçesi) diye iki kola ayrılmıştır. Nesimi, Hatai, Fuzuli, Mir Hamza Nigârî gibi şairlerin yetiştiği Doğu Oğuzca sahası dil özellikleriyle eserler veren şairlerden birisi de Seyyîd Giryân Cemâleddîn Kazâkî'dir. Bu çalışmada daha önce (2013) tarafımızca edebî özellikleri incelenen Seyyîd Giryân Cemâleddîn Kazâkî Divanı'nın dil ve imlâ özellikleri incelenmeye çalışılacaktır. 19. yüzyılın son yıllarında kaleme alınan ve imlâ bakımından bir tutarlılık arz etmeyen bu divanda yer yer Azerbaycan Türkçesi, yer yer de Osmanlı Türkçesi imlâ ve gramer özelliklerinin bir arada yer alması onu incelemeye değer kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Seyyîd Giryân Cemâleddîn Kazâkî, Azerbaycan Türkçesi, Batı Türkçesi, Ses Bilgisi, Şekil Bilgisi

DIVAN POETRY OF SEYYİD GİRYÂN CEMÂLEDDİN KAZÂKÎ AND ITS LANGUAGE PROPERTIES

ABSTRACT

Turks moved from their ancient land, Turkestan, to the west by following the north and south of Caspian Sea and spread over a very wide area extending to Anatolia, Azerbaijan, Iraq, Iran, Caucasus, Egypt, Balkans, Syria, and Europe. This broad spread of the Turks over the Eurasian space caused differences on the language they were speaking and led to emergence of new writing languages over time. One of these new emerging written languages is the Turkish written language called as Western or Southwestern Turkish. Since the speakers of this new written language in which various terms are used in its naming are members of Oghuz Tribe of Turks, this Turkish written language is also called as Oghuz Turkish in the scientific world. Oghuz Turkish formed by the efforts of the nomadic Oghuz is divided into two branches by the effect of Mongolian conquests, namely East Oghuz Language (Azerbaijani Turkish) and West Oghuz Language (Ottoman Turkish). One of the poets who wrote works with language properties of Eastern Oghuz Language field where poets like Nesimi, Hatai, Fuzuli and Mir Hamza Nigari lived, is Seyyîd Giryân Cemâleddîn Kazâkî. In this study, the language and spelling properties of divan poetry of Seyyîd Giryân Cemâleddîn Kazâkî, whose literary properties were previously examined by us (2013), will be tried to be examined. The partial presence of spelling and grammatical properties of Azerbaijani Turkish and Ottoman Turkish in this divan written in the late 19th century which did not show any consistency in terms of spelling makes the investigation worth examining.

* Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Ve Edebiyatları Bölümü, alikok2703@gmail.com

Keywords: Seyyîd Giryân Cemâleddîn Kazâkî, Azerbaijan Turkish, Western Turkish, Phonics, Morphology

Hayatı hakkında tezkere ve kaynaklarda herhangi bir bilgiye tesadüf edilemeyen Seyyîd Giryân Cemâleddîn Kazâkî, Azerbaycan'ın Kazak bölgesine mensup olduğu için yazdığı şiirlerde "Kazâkî" mahlasını tercih etmiştir. Kullandığı bu mahlas, bazı araştırmacıları şairin Kazak Türklerine mensup olduğu yanılgısına düşürmüştür. Ancak Klâsik Türk Edebiyatındaki yer isimlerinden farklı olan bu yer isminin divanda iki ayrı gazelde geçmesi ve Kazâkî'nin "sultan" diyerek bahsettiği Mîr Hamza Nigârî'nin de bu bölgeden olması münasebetiyle şairin tek eseri olan divanının söz varlığı ile dil özellikleri onun Azerbaycan'ın Kazak bölgesinden olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Nitekim şâir kendini Kazak bölgesindeki şâirlerle mukayese etmektedir:

Belagat naxlisün Giryân ki nutkuñ mîve-i 'irfân
 Qazâqda sen gibi te'sîrli bir şâ'ir gazel düzmez (70/7),
 Qazâqda müdde'i var kim urur dem yümm-i vahdetden
 İçüb benlik şarâbın qatre-i xulyâya garq olmuş (77/6).

Azerbaycan'ın Kazak bölgesine mensup olan Kazâkî, birtakım nedenlerden dolayı Anadolu'ya göç eden mutasavvıflar kervanına katılmış, daha sonra da kendisi gibi Anadolu'ya gelmek zorunda kalan mutasavvıf şair Mir Hamza Nigârî ile onun halifesi Seyyid Yesârî'ye intisap etmiştir. Sanatını fikirlerini geniş kitlelere yaymada araç olarak gören Kazâkî; "ağlayan, inleyen" anlamlarına gelen ve tasavvufta müritler ve taliplerin sıkça kullandıkları "Giryân" sözcüğünü kendisine mahlas olarak benimsemiştir. Sadece bir gazelinde (107 numaralı gazel) "Cemâl" adını mahlasının yerine kullanmıştır. Aruz ölçüsünü kusursuza yakın kullanması ve Farsça şiir yazması, medrese eğitimi almış, yani kalem erbabı olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Sanatını, tasavvufî fikirlerini yaymada bir araç olarak gören Kazâkî'de Fuzuli ve Mir Hamza Nigârî'nin etkisi açıkça görülmektedir.

Kazâkî'nin bilinen tek eseri olan divanının iki nüshasının olduğu bilinmektedir. Bu nüshalardan biri 06 Mil Yz. A 8866/1 numarasıyla Millî Kütüphane El Yazmaları Kataloğu'nda kayıtlı olup Hicrî 1312 (1894/1895) (Unat 1988: 130) yılında yazılmıştır. Biri Farsça olmak üzere 126 gazel içermektedir. Gazellerden ikisi hece ölçüsüyle yazılmıştır. Derkenarlarında bazı izahlara ve ek beyitlere, gazellere rastlanmaktadır. Derkenardaki ifadelerden hareketle bu nüshanın müellif nüshası olduğu anlaşılmaktadır. Divanın sonunda geçen "ez taraf-ı tâlib" başlıklı beytin, dervişleri tarafından kaydedildiğini Kazâkî'nin kendisi bir önceki sayfada belirtmektedir. Eser, 220x175-190x115 mm ebadında abadî kâğıda her sayfada 17 satır olmak üzere talik kırmasıyla yazılmıştır. Kapak, yıldız şemseli ve zencirekli bordo renk meşin kaplıdır. Miklepli mukavva cilt içindedir. Mahlaslar kırmızı keşideli olarak belirtilmiştir. Bu nüshanın sonunda Mir Hamza Nigârî'nin Menâkıbu'l-Ahvâl adlı eseri yer almaktadır.

Eserin ikinci nüshası yine Milli Kütüphane El Yazmaları Kataloğu'nda 06 Mil Yz. B 783 numarayla kayıtlıdır. 270x195-190x102 mm ebadındaki bu nüsha, müellif nüshasının birebir kopyası olup talik hatla yazılmıştır. Krem rengi kâğıda aynen aktarılmıştır. Meşin

kapakları açık vişne rengi pandizot bez kaplıdır. Mahlasların kırmızı keşideli olduğu bu nüsha, otuz beş varaktan oluşmaktadır.

Dış şeklinin özelliklerinin yukarıda verilmeye çalışıldığı Kazâkî divanında 126 gazel bulunmaktadır. Bu gazellerden 125'i Türkçe, biri de Farsça yazılmıştır. Şâirin gazellerinden kırk sekizi 5, , ikisi 6, altmış dördü 7, biri 8, altısı 9, biri 10, biri 11, biri 12, biri de 14 beyitten teşekkül etmektedir. Gazellerin harflere göre dağılımı şöyledir: elif-10, be- 4, te- 6, se- 3, cim- 3, çe- 1, ha- 3, hı- 6, dal- 6, zel- 2, ra- 20, ze- 9, sin-3, şın-7, sad-1, dad- 3, tı- 1, zı- 2, ayın- 1, gayın- 2, fe- 2, kaf- 3, kef- 6, lam- 5, mim- 3, nun-5, he- 3, vav- 2, ye- 4. Gazellerin sonunda ise nesir şeklinde kaleme alınmış bir ed-duâ bölümü yer almaktadır. Bu bölümün sonunda ise istiaze adı altında üç beyitlik bir bölüm, bu bölümün akabinde Nakşibendi tarikatının Halidiyye kolunun şeyhlerinin silsilesi sayıldıktan sonra Farsça bir gazel ve en sonda tetimme bölümü bulunmaktadır.

Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinin özelliklerini ihtiva eden Kazâkî divanında imlâ bakımından bir tutarlılık söz konusu değildir. Batı Türkçesi ile kaleme alınan Türk dili yadigârlarının imlâları Doğu Türkçesi ile yazılan eserlere nispetle değişiklikler göstermektedir. Bunlar arasında ünlülerin gösterilmemesi, eklerin ayrı yazılmaması, geniz n'sinin ك ile gösterilmesi, Türkçe kalın ünlülü kelimelerde ص ve ط'nın tercih edilmesi gibi özellikler Kazâkî divanının en belirgin imlâ özellikleridir. Hareke kullanılmayan bu el yazması eser, talik hatla yazılmıştır. Arapça ve Farsça kelimelerde, aslî imlâyaya uyulmuştur. Türkçe kelimelerde tespit edilen imlâ özellikleri şunlardır:

İmlâ Özellikleri

Bu bölümde Eski Türkiye, Azerbaycan ve Klasik Osmanlı Türkçesi metinlerinde görülen imlâ özelliklerinin Kâzâkî divanındaki durumu değerlendirilecek, imlâ bakımından metinde yer alan özel durumlara dikkat çekilecektir.

a. Ünlülerin Yazımı

1./a/ ünlüsü Türkçe kelimelerde genellikle medli elifle (آ) yazılmıştır: اچلدى açıldı (2/5), اغرتدى ağırtıldı (9/2), آقان aqan (4/6), آلداندىلار aldandılar (40/4), آكله مز anlamaz (48/3), آز az (88/5), آيلر aylar (89/1). Kelimenin ortasında yer yer elifle (ا) yazıldığı gibi yazılmayıp kelimenin okunuşundan da anlaşıldığı görülmektedir: آرتار artar (2/4), باشم başım (9/2), باجا bağa (4/7), دولانور dolanur (48/1), شاشان şaşan (88/7), صارالدى saraldı (89/1), باز yaz (103/4), باغلانور bağlanur (49/2). Sonda ise nadiren (ا), genellikle de he (ه) ile yazılmıştır: قالما qalma (48/4), عشقمده 'aşqımda, بونجه bunca (68/3), قاپه qapa (9/3), ساğa sağa (8/1).

2. /e/ ünlüsü, Türkçe kelimelerin kelime başında elifle (ا) gösterilirken, kelime ortasında genellikle gösterilmemiş, kelime sonunda ise he (ه) ile gösterilmiştir: اليه eliyle (49/1), اكين ekin (49/3), ارييوب eriyüb (41/4), اكرى eğri (34/7); بکلسون beklesün (88/8), سوديککڭ sevdiğin, گلدی geldi (89/1), غم چکمده gam çekmekde (120/3), سويلمه söyleme (123/2), گوزلمکدن gözlemekden (124/3), گزمه gezme (125/3), دکلز degilüz (69/3); کيمسه kimse (123/2), سويلمه söyleme (123/1), بسله ريز besleriz (49/5), اوزکه يه özgeye (103/7). Bazen de özellikle yabancı kelimelerde bu ünlünün üstünlü elif ile yazıldığı tespit edilmiştir: ياجوج ye'cüc (121/5), مآجوج me'cüc (121/5).

3. /i/, /i/ ünlüleri kelime başında genellikle elif (ا)+y (ی) ile yazılmıştır: شۇرۇ شروع ايتيم şürû' itdüm (90/1), اينجه لوب incelüb (16/7), ايتديگي itdigi (34/3). Kelime ortasında ise y (ی) ile yazılmıştır: باشدن چيقارماق başdan çıqarmaq (88/7), ديمش dimiş (89/5), ييغوبان yiğuban

(122/1), bildirür (123/2), kendine (123/3), biçmekdedür (49/1), ایچمکددر içmekdedür (49/1), virüb (44/1), dilek (34/4), قیش qış (103/4), doğrıdan (69/3); kelime ortasında özellikle eklerde yazılmadığı durumlar da tespit edilmiştir: آیرلدى ayrıldı (89/2), bir (125/6), باشنه چزکنور başına çizginür 103/4). Çok az örnekte bu ünlülerin esre ile yazımı görülmüştür: دلمده dilimde (2/6). Kelime sonunda ise her zaman (ى) ile yazılmıştır: آیرلدى ayrıldı (89/2), غیرى gayrî (113/3), خیرى xayrı (23/3).

4. /o/, /ö/, /u/, /ü/ ünlüleri kelime başında elif (ا) + vav (و) ile yazılmıştır: اوکالمز oqalmaz (47/2), اوتر öter (68/1), اویوم uyuyam (88/5), اونوتمش unutmış (89/4), اوخون oxun (122/4), اورمه urma (125/2), اوزین özin (125/9). Kelime ortası ve sonunda genellikle vav (و) ile yazılmıştır: دولان dolan (47/1), سویلیوب söyleyüb (88/5), گوروب görüb (89/5), دوغوب doğub (117/8), دوتوبدر dutubdur (117/8), دوک dök (119/6), طولاش tolaş (119/6), آيرو ayru (120/1), یوق yoq (121/5). Ancak bu ünlülerin hiçbir işaret kullanılmadan yazıldığı kelimeler de görülmüştür: گونل gönül (125/3), تپراقدن topraqdan (5/5), صکره soqra (69/3).

5. Türkçede kapalı é olarak bilinen ve normal uzunluktaki düz, geniş, ince e ünlüsü ile düz, dar, ince i ünlüsü arasında bir ses değerine sahip bu ünlü, Runik harfli metinlerden bugüne kadar Türkçenin dokuzuncu ünlüsü olarak var olagelmıştır. Ancak bu ünlünün varlığı ile é mi, yoksa i mi okunması gerektiği Türkiye Türkolojisinde tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Türkçe kelimelerin sadece ilk hecelerinde yer alan bu ünlünün varlığı konusunda yapılan tartışmalar arkasında geniş bir çalışma bırakmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Ahmed Cevad Emre, Türkçede Bulanık e (é) Fonemi, Türk Dili Belleten-III, (Mart) 6-7, 1946, s. 487-497, Mecdut Mansuroğlu, Das geschlossene im karaschanidischen Türkisch: UAjb, 1957, XXIX, s. 215-225, R. Rahmeti Arat, "Türkçe Metinlerde e/i Meselesine Dair", Makaleler-I (Haz. Osman Fikri Sertkaya), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987, Ankara, s. 334-341, Emine Yılmaz, "Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü", Türk Dilleri Araştırmaları, Ankara 1991, s. 151-165, Orhan Yavuz, "Türkçede Kapalı e", Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi, S. 6, 1991, Timur Kocaoğlu, Tarihi Türk Lehçelerinin Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında kapalı é/i Meselesi, Türk Kültürü, S. 483-484(Temmuz-Ağustos 2003), s. 266-281, Mehmet Dursun Erdem-Müntheha Gül, "Kapalı é Sesi Bağlamında Eski Anadolu Türkçesi-Anadolu Ağızları İlişkisi, Karadeniz Araştırmaları, S. 11, Güz 2006, s. 111-148, Hayrullah Kahya-Mustafa Kılıçarslan, Karamanlıcada i/e Meselesi, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Vol. 2/8, Yaz 2009, Mustafa Argunşah, Harezmi Dönemi Metinlerinde e/i Sorunu, Dil Araştırmaları Dergisi, S. 6, 2010, s. 47-60, Musa Duman, Klasik Osmanlı Türkçesi Döneminde i/e Meselesine Dair, Kesit Yay., Ankara 2013, s.41-74. Kapalı e ünlüsünün korunduğu Türk lehçelerinden biri olan Azerbaycan Türkçesi dil özelliklerini yansıtan metnimizde bu ünlünün tespit edildiği örnekler şunlardır: گچدی geçdi (16/7), الكردن éleklerden (16/7), بېش bêş (39/7), یرده yerde (39/7), یئتنده yétende (43/6), گتورسه gétürse (43/7), آيو éyü (121/1), امدى émdi (121/5), ایلمزدمى éylemezdimmi (122/1), بیله béyle (124/4).

b. Ünsüzlerin Yazımı

1. -Up zarf-fiilinin ünsüzü her zaman ب ile gösterilmiştir: سویلیوب söyleyüb (88/5), دوغوب doğub (117/8), آغلاوب ağlayub (66/3)

2. /ŋ/ ünsüzünün yazımı: Bugün Standart Azerbaycan Türkçesinde yer almayan bu ses, bu lehçenin Ayrım, Gence ve Karabağ'la birlikte Batı grubu kollarından birini meydana

getiren ve Kazâkî'nin de yurdu olan Gazah ağzında hâlâ görülmektedir (Erdem 2009: 110). Bu ses incelenmeye esas alınan metnimizde genellikle ك, bazen de ك şeklinde yazılmıştır: بيك biġ (2/5), اوکالمز oġalmaz (47/2) کلامک kelâmıġ (66/2), آکلاشلمور aġlaşılımyor (66/4), صکره soġra (69/3), نیکاهنگله nigâhuġla (91/2).

3. /s/ (ص) ünsüzünün yazımı: Arap harfli metinlerde bu ünsüz Türkçe kelimelerde sadece kelime başında kullanılmaktadır. Kalın ünlülü Türkçe kelimeler ص, ince ünlülü Türkçe kelimeler ise س ile yazılmıştır: صکره soġra (69/3), صاردی saraldı (89/1), صولدی soldı (89/1), صاتمغه satmaġa (10/6), صیق sıq (92/2); سالسک salsaq (372), سوزمز sözimüz (10/6), سودککڭ sevdiġiġ (88/9), سونمیور sönmüyor (91/2).

5. /t/ ünsüzünün yazımı: Arap harfli metinlerde bu ünsüz Türkçe kelimelerde sadece kelime başında kullanılmaktadır. Kalın ünlülü Türkçe kelimeler ط, ince ünlülü Türkçe kelimeler ise ت ile yazılmıştır: طاغت taġıt (18/3), طارت tart (34/3), طوغری toġrı (34/8), طوخ tox (35/2); توکنمز tükenmez (47/7), تپکدن tepikden (101/4), تکرديم tökerdim (122/4)

“Seyyîd Giryân Cemâleddîn Kazâkî Divanı”, dil özellikleri bakımından Batı Türkçesinin hem Azerbaycan Türkçesi, hem de Osmanlı Türkçesi lehçe özelliklerini içeren bir eserdir. Bu özelliklerden Azerbaycan Türkçesine ait özellikler incelendiğinde şairin doğduğu yer olan Azerbaycan'ın Kazak bölgesinin ağız özellikleri dikkat çekmektedir. Kazâkî'nin şiirlerinde kullandığı dilin özelliklerini şöyle sıralanabilir:

Bugün Türkiye Türkçesinde kelime başlarındaki, yani ön ses durumundaki e-'lerin pek çoğu Kazâkî divanında i- ile yazılır: نثار ایتمکده يم nisâr itmekdeyem (2/1), یر ویردکڭ yêr virdiġ (3/4), سیچیلدی siġildi (25/5), ایل il (32/5), گیکه لر ġiceler (71/3). Bunun yanı sıra گچدم ġeç- (2/5), گلمدی ġel- (4/7), یتدیلر yêt- (7/2), ال چکوب êl çeküb (28/4), یددی yêddi (54/2), گیر ġeyer (108/2), بیله bêyle (124/3) kelimelerindeki e-'ler metnimizde hiçbir harfle gösterilmediği için kapalı ê kabul edilmiştir.

Ses Bilgisi

Bu başlık altında eserde dil ve dudak uyumlarının durumu ele alınmış, dudak uyumu dışında kalan kelimeler üzerinde durulmuştur. Birçok çalışmada karşılaştırmalı olarak ortaya konan ve eserde Batı Türkçesi sahası metinlerinden farklı bir görünüm arz etmeyen ünlü ve ünsüz değişimleri irdelenmemiştir.

Ünlü Uyumu

1. Damak Uyumu (Kalınlık İncelik Uyumu)

Metinde, kelime köklerinde olduğu gibi, eklerde de kalınlık-incecik bakımından ünlü uyumu tamdır. Bu uyuma, dilbilgisinde yayınma hadisesi (Tuna 1986: 25) denir. Yayınma hadisesinde ünlü, niteliğini kendisinden sonra gelen diğer seslere yayar. Kazâkî divanında Türkçe kelimelerde ve onlara gelen eklerde bu kurala aykırı örnekler bulunmazken sadece bugünkü Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -yor, -ken, -ki ekleri tek şekilli olduğu için uyuma aykırılık oluşturmaktadır: گیتمیور gitmiyor (34/8), محبویه کی mahbûbdaki (80/6), ناکاککن nâ-çäkken (89/1), سونمیور sönmüyor (91/2).

2. Dudak Uyumu (Düzlük Yuvarlaklık Uyumu)

Kazâkî divanında bazı ekler düz ünlülü, bazı ekler de yuvarlak ünlülü olduğu için tam anlamıyla bir dudak uyumundan bahsedilemez.

Düz Ünlülü Ekler

1. Üçüncü teklik şahıs iyelik eki her zaman düzdür: پرده سین (7/2), sevdâ yolında (7/2), یولنده فخر ملکنده (34/3), yüzün (34/3), یوزن شهیدان استنه (20/3), perdesin atmış (34/2), آتمش faqr mülkinde (59/6), قورقوسندن (105/5).
2. Belirtme hâli eki her zaman düzdür: بوینی (58/1), qanıمی (58/1), دستنی (9/5), destini (9/5), نطقنی (100/5), yolunı şaşarsañ (75/3), شاشارساڭ (72/6).
3. Fiilden fiil yapma eki -l-'nin bağlantı ünlüleri yuvarlak ünlülü kelimelerden sonra düzdar olarak gelir: اوریلوب (92/2); ancak dar yuvarlak şeklinde geldiği örneklere de rastlanmaktadır: دوزولمشدر (111/4).
4. -miş, -miş duyulan geçmiş zaman kipinin ünlüsü genellikle düzdür: اولمش (17/5), اوئولمش (89/4), اونوتمش (89/4), طوتلمش (68/3), tutılmış (68/3).
5. -dl bilinen geçmiş zaman kipinin üçüncü teklik şahıslı çekimi genellikle düzdür: بیوردی (25/1), بویوردی (25/1), گوروندی (25/6), گوروندی (25/6), بولدیلر (5/2), buldılar (5/2), دوتدیلر (7/3), dutdılar (7/3), تولدی (95/6), toldı (95/6).
6. -dlq: غزللر دوزدیکم یرلر (52/5), el üzdigüm yerler (52/5), سوندیغک (47/7), sundığın (47/7), gazeller düzdیغüm yerler (52/6), طاپوندیغی (89/2), urدیغ (101/4), urdığın (101/4).

Yuvarlak Ünlülü Ekler

1. Sıfat-fiil eki -dUk ile eşitlik hâli eki +cA'nın bir araya gelmesiyle teşekkül eden -duqca/-dükce zarf-fiil eki de her zaman yuvarlak şekillidir: یاندوقجه (40/1), نظر (40/1), ایتدوکجه (58/2), nazar itdükce (58/2).
2. Fiilden fiil yapma eklerinden -Ur istisnasız yuvarlaktır: "Be-her dem آرتوروب (82/3), arturub derdiñ yaql âh it devâdan gëç" (24/5), عقلن ایتوردی (82/3), aqlın itürdi (82/3).
3. III. tekil şahıs eki: Metinde ekin ünlüsü dar-yuvarlaktır: دیسون (40/1), نامید اولمسون (40/1), nâ-ümîd olmasun (40/1), قاسد قیلسون (93/6), qasd qılsun (93/6), یانسون (97/2), yansun (97/2), صانمسونلر (109/5), sanmasunlar (109/5).
4. -r geniş zaman ekinin bağlantı ünlüsü yuvarlaktır: گورینور (4/4), یازیلور (10/5), yazılır (10/5), بیلور (19/3), bilür (19/3), تاقدیس اولنور (39/5), dağlanur (43/6), قالورسه (72/3), qalursa (72/3), آلدانور (75/2), aldandur (75/2), بیلورسک (77/5), bilürsen (77/5), کلور (92/5), gelür (92/5); ancak bağlantı ünlüsünün kısmen de düz dar geldiği örneğe de rastlanmaktadır: کوستریر (34/3), gösterir (34/3).
5. Zarf-fiil eklerinden -b'nin bağlantı ünlüsü de her zaman düzlük yuvarlaklık uyumu dışında kalmıştır: اولوب (2/1), olub (2/1), آلوب (3/4), alub (3/4), ساچوب (5/5), saçub (5/5), ایدوب (6/5), idüb (6/5), گورüb (11/1), görüb (11/1), گچوب (14/1), geçüb (14/1), اینجه لوب (16/7), incelüb (16/7).
6. Fiilden fiil yapma eki -n-'nin bağlantı ünlüleri yuvarlak ünlülü kelimelerden sonra hem düz hem de yuvarlak olarak gelebilmektedir: کورینانلر (89/2), tapundığı (89/2), طاپوندیغی (89/2), گورینانلر (106/1), görinenler (106/1).
7. -dUk: ایتدوکی جولان (30/7), itdügi cevân (30/7).
8. 6. +IU: gizlü (3/7).

Bu eklerin yanı sıra Türkçede bir sözcüğün ünlü yuvarlaklığından dolayı dudak uyumu dışında kalmasının birden çok nedeni bulunmaktadır. Bu nedenler yapım eklerindeki yuvarlaklıklar, ses olaylarına bağlı yuvarlaklıklar, dudak ünsüzlerine bağlı yuvarlaklıklar ve eski şeklin korunmasıyla ilgili yuvarlaklıklar olmak üzere sınıflandırılabilir (Bilgi için bkz. Gülsevin 2010: 40). Yazmada yer alan yapım eklerindeki yuvarlaklık örnekleri: آرتوقدر artuqdur (26/4), آيرو ayru (69/1), يازوق yazuq (46/5), گتورمشدر gêtürmişdür (43/2). Yazmada yer alan ses olaylarına bağlı ($\emptyset < g$) yuvarlaklık örnekleri: قاپوكدە qapunda (12/1) < qapug. Yazmada yer alan eski şeklin korunmasıyla ilgili yuvarlaklık örnekleri: انجولرگ انجülerün (55/7), گرو gërü (21/4), ايچون için (8/3), آيرو ayru (78/1), آيو èyü (121/1), قارشو qarşu (101/6) vb. sözcükler de düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırıdır.

Batı Türkçesinde son zamanlara kadar kimi eklerin sadece ötümlü şekilleri bulunmaktadır. Bunlar bulunma hâli eki +dA, çıkma hâli eki +dAn, görülen geçmiş zaman eki -dl, fiilden fiil yapma eki -dUr, bildirme eki -dUr(Ur), sıfat-fiil eki -dlk'tur. Bu eklerin sadece ötümlü şekillerinin bulunması Batı Türkçesinde ünsüz uyumu olmamasının temel sebeplerindendir. Metnimizde bu eklerin kullanımıyla ilgili bazı örnekler şunlardır: حل اولمقده در hâl olmaqdadur (3/5), آچدی açdı (4/2), ال چکدی èl çekdi (5/2), گتدیلر gètdiler (7/1), نثار ایتمکده يم nisâr itmekdeyem (2/1), آرتقدر artıqdur (3/1), ایشده işde (67/7), قزاقده Qazaqda (70/7), تپراقدن topraqdan (5/5), بنلکدن benlikden (11/2), غفلتدن gafletden (11/2), عشقندن 'aşqdan (14/3), ياندوقچه yanduqça (40/1), نوش ایلدکجه nûş èyledükce (47/6).

Ünsüzler

b- >m-: Söz başında görülen bir ünsüz değişmesidir. Türkiye Türkçesinin Doğu Anadolu ağızlarında yaygın olan bu ön ses değişmesinin benzeşme veya kelime içi bir -n- veya -n- seslerinin arkaya yaptığı tepki yolu ile meydana geldiği ifade edilmektedir (Caferoğlu 1963: 5). ben~men farklılaşması bugün için Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesini ayırmadaki kriterlerdendir (Develi 2008: 221): عنایت ایله اللهم کی منتك كذا محتاج Kazâkî divanında bu ses olayına ait iki örnek tespit edilmiştir: 'Înâyet eyle Allahum ki yoq men tek gedâ muhtâc/Semavât ü zemîniş gerçi halqı zâtına muhtâc (26/1), كذارك دوشسه ای دلبرم افغان ایلزدمی یغویان باشمه میخواری نالان ایلزدمی (101/4), Güzârîş düşse ey dilber men efgân èylemezdim mi/Yıguban başuma meyhârî nâlân èylemezdim mi (122/1).

b- >v-: Eski Türkçe döneminin söz başı /b-/leri, Eski Türkiye Türkçesi döneminde /v-/ye dönüşürken bir örnekte ise eski şeklini muhafaza ettiği görülmüştür: بار چق صیق خرب اولور Urulub cebren ne çâre bar çıq sıq xarb olur (92/2).

t- >d-: Eski Türkçede kalın ve ince sıradan bütün kelimelerin başında t-/d- ayrımı yapılmadan hep t'li şekiller bulunmaktaydı. Aslında t- olan bu fonemin d- şeklinde gelişmesi Eski Türkçe döneminin sonlarına doğru başlamıştır (Özkan 2000:106). Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine tonsuz olarak geçen bazı söz başı t'-lerin Kazâkî divanında alternanslı kullanımları tespit edilmektedir: داشندن daşından (4/2), یوز دوتوب yüz dutub (84/2), دoldی doldı (30/6), داغلسون dağilsun (32/1), دوغری یه dogriya (41/1), دولان dolan (47/1). Buna karşılık bizde tonlulaşmış olan bazı t'-ler, Kazâkî'de tonsuz olarak yer almış bulunmaktadır: طاغت tağıt (18/3), تپکدن tepikden (101/4), تولدی toldı (42/4),

طورمه tolanur (104/4), طولاش tolaş (117/6), طوغدى toğdı (16/6), طوغرى toğrı (34/8), تورمه turma (37/1), طويمشدم toymışdım (53/2).

-k >-x: Türkçede kelime ve hece sonunda görülen bir değişiktir. Batı Türkçesinde bu değişiklik Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde sıkça görülmektedir. Osmanlı Türkçesinin k'yı, Azerbaycan Türkçesinin ise h'yı umumileştirdiği bu değişiklik konusunda (Ergin 1995: 89) Kazâkî divanı, alternanslı bir kullanım arz etmektedir: يوقسه yoxsa (8/3), يوقسه yoqsa (113/4), يوخ yox (10/2), يوخشى yaxşı (12/4), يوق yoq (13/6), باقمديم baqmadım (2/5), باخ bax (31/1), چيخمه çixma (24/7), قوخ kox (35/3), يخلم yixıldım (27/2), چوخ çox (33/1), قورخمه qorxma (21/5), اوخور oxur (111/3); “Veh nice âfet baqamam lerze-nâk/Xâke yixıldım yaqılıb bî-‘ilâc” (27/2).

-q >-ğ: Eski Anadolu Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi sahasında kelime sonunda görülen bir değişiktir. Osmanlı Türkçesinin q'da karar kıldığı bu ses olayında Azerbaycan Türkçesi bazen x, bazen ise /ğ/'yı tercih etmiştir (Ergin 2009: 421-422). Kazâkî divanında bu konuda da alternanslı kullanımlar dikkat çekmektedir: ايراغ irag (91/1), اوچاغ ocag (91/2), اچ بۇلاغ aq bulag>ag bulag (91/4).

-g- >-v- : Metinde, bir örnekte tespit edilmiştir: دؤگۈب dögüb>dövüb (66/3).

v- düşmesi: “v-” sesi, aslında Türkçede kelime başında tabiat taklidi kelimeler dışında hiç yoktur. Türkiye Türkçesine göre bir v- düşmesi gibi görünse de aslında kelime Eski Türkçede ur- şeklindedir. Kazâkî divanında اور ur (96/5), اوریلوب urılıb (92/2), ایتوروب itürüb (76/2) gibi kelimeler bugünkü Azerbaycan Türkçesindeki hattâ kısmen Eski Uygur Türkçesindeki şekillerle denk olarak prothese'siz yazılmıştır: اورمه دم وادی وحدت اورمه دیرا نه چاره بار (32/3), اورمه دیرا نه چاره بار (32/3), اورمه دیرا نه چاره بار (32/3), اورمه دیرا نه چاره بار (32/3). Urma dem vadî-i vahdet içre ey cânın seven (32/3), اورمه دیرا نه چاره بار (32/3), اورمه دیرا نه چاره بار (32/3).

Bildirme (cevher fiili) eki olarak kullanılan “dur-” yardımcı fiilinin geniş zamanı “durur” çok defa hece yutulmasına (haplogie) uğrayarak “dur” şeklini aldığı halde, sadece iki yerde “durur” yazılışına rastlandığı görülmektedir: ابتدا آماق کرکرد طالبان درس (116/1), ابتدا آماق کرکرد طالبان درس (116/1), ابتدا آماق کرکرد طالبان درس (116/1). Bellek lâzımdurur râh-nümûn (116/1), سیر ایدوب صحراى عشقى آکلامقدرور وطن (116/2), سیر ایدوب صحراى عشقى آکلامقدرور وطن (116/2).

Günümüzde v'ye dönüşmüş Türkçe fiillerin sonlarındaki “ğ” Kazâkî divanında kendini bazı kelimelerde korumuş دؤگۈب “dög-” (66/3), bazıları ise v'ye dönüştürmüştür: قوومق qovmaq (66/3).

y- düşmesi: Bugünkü Türkiye Türkçesinde yit- sözcüğünün Kazâkî divanında it- şeklinde olduğu görülmektedir: عشقه دوشنلر عشقه دوشنلر ایتوروب عقلنى مست کزر بن کبی شیدایمش (76/2), عشقه دوشنلر عشقه دوشنلر ایتوروب عقلنى مست کزر بن کبی شیدایمش (76/2).

+CA: Ne soru zamirine gelerek “ne kadar?” anlamında kalıplaşmış belirsiz miktar sıfatları yapan +ca eşitlik ekinin de ç'li (نیچه) yazımı dikkat çekmektedir: نیچه بیگ عالم نیچه نیچه بیگ عالم اسرار اچلدى باقمديم کچدم که بن مجنون بیعارم مرادم وُصلت لیل باقمادم گەچدیم/ Ki ben mecnûn-ı bî-‘âram murâdım vuslat-ı leylâ (2/5), نیچه شیدالری نیچه شیدالری وار لیلی ئ دورانگ کیم پرخيال کوه بیابانده کزرلر مسرور (60/2), نیچه شیدالری وار لیلی ئ دورانگ کیم پرخيال کوه بیابانده کزرلر مسرور (60/2).

Şekil Bilgisi

Kazâkî divanında rastlanan başlıca yapım ekleri şöyle sıralanabilir:

İsimden İsim Yapma Ekleri

1. +rA: Eski Türkçe döneminin +ra, +re yön gösterme hâli eki bazı kelimelerde kalıplaşarak yer zarflarını meydana getirmiştir. Bunlardan biri de Kazâkî divanında görülen ایچره içre “içinde, içine” zarfıdır: ظاهر و باطنده کریان اجتهاد ایتمکده یم راه تجرید ایچره بر ار بن زâhir ü bâtında Giryân ictihâd itmekdeyem/râh-ı tecrîd içre bir ér ben gibi ‘uryân degil” (105/7).

2. +II, +IU < +Iğ, +lig: Bazen dar, bazen de yuvarlak ünlü ile kullanılmış olan +II, +IU < +Iğ, +lig sıfat eki isimlerden, eklendiği kelimenin anlamını kendisinde vasıf olarak taşıyan niteleme sıfatları yapar. Azerbaycan Türkçesinde bu ekın isim köklerinden cümledeki yerlerine göre yer ilgisi, keyfiyet, sahiplik, nesil, aile anlamı ifade eden türemiş isimler oluşturmaya yaradığı bilgisi verilmektedir (Hüseynzade2007: 28): دردلی derdli (55/7), گزلی gizli (59/7), تاثیرلی te’sîrli (70/7).

3. +slz: Genellikle düz şekli ile kullanılan +slz isimden isim yapma eki geldiği kelimenin anlamını kendisinde vasıf olarak taşımayan niteleme sıfatları ile zarflar yapar: ثمرسز semersiz (12/3), دردسز derdsiz (45/4), باده سز bâdesiz (51/4), شهبه سز şühbesiz (52/4), نفعسز nef’siz (86/5); انسان دکل nef’siz (86/5); Yoq câme biçen ‘aybsız endâmîna mahsûs (83/2), Derdsiz zîrâ muhabbet gayr-ı mümkindür vusûl (109/3).

4. +Iıq, +lik: İsim soylu sözcüklere gelerek soyut isimler türeten +Iıq, +lik Türkçe kelimelerin yanı sıra Arapça ve Farsça kelimelerde de bol bol kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesi gramer kitaplarında bu ekın kök hâlindeki isim ve sıfatlarla fiillerden türemiş sıfatlara, aynı zamanda sayı ve zamirlere gelerek keyfiyet, özellik, görev, durum ifade eden kelimelerle yer ve eşya adı olarak kullanılan isimler türettiği ifade edilmektedir (Hüseynzade 2007: 27): بئلك benlik (2/7), دليلك delilik (117/11), كورك كورلك (17/4), قوللوق qulluq (20/5), دوالك devâlik (39/4), ارلك erlik (95/1), بی نارلغ bî-nârlıq (92/1), بی كارلغ bi-kârlıq (92/3), بی عرلغ bî-‘ârlıq (92/7), “qaddiñ tek serviler âzâdelikte pâyidâr olmaz” (65/1).

5. +gU: Bu ek ile türetilen bir tek örnek tespit edilmiştir: گوزكو göz+gü > gözğü (78/1), رويكا كوزكو صنم بن كبی حيران اولمش آيرو اولمز ايكي تن اويله كه بر جان اولمش Rûyuna gözğü sanem ben gibi hayrân olmuş/Ayru olmaz iki ten öyle ki bir cân olmuş (78/1)

6. +qa, +ge: باشقه başka (113/3), اوزكه özge (103/7) عاروارندن قومزلر وصل ایچون هائل كچرلر عاروارندن قومزلر وصل ایچون هائل Gêçerler ‘ar vârından qomazlar vasl içün hâ’il/ Görürler özge ‘âlemler ki hiç leyl ü nehâr olmaz (65/3)

Fiilden İsim Yapma Ekleri

1. -maq/-mek: Fiilin bir faaliyet ve kılışı gösteren isim şeklidir: حساب ویرمك hesâb virmek (24/3), پشمك pişmek (33/4), اكلماق anlamaq (8/5).

2. -mAqllq: -mAk mastarı ile aynı fonksiyonda kullanılır. İkinci derecede işlek olan mastar ekidir (Gülsevin 2007: 122). -maq/-mek masdarının +Iıq/+lik ekiyle genişletilmiş bu şekline, Kazâkî divanında birkaç yerde rastlanılır: آرمقلمغه ayırmaqlığa (90/4).

- 3. -mA:** İşleklik sahası bütün fiil kök ve gövdelerini içine alan ve fonksiyonu iş isimleri yapmak olan bir ektir (Ergin 1995: 192): گۈشاد اولمده (39/7), سیر ایتمه یه seyr itmeye (60/1), بوزمغه bozmağa (89/4), پاک ایتمده pāk itmede (108/7).
- 4. -u/-ü:** Eski Türkçedeki -g fiilden isim yapma ekinin Batı Türkçesinde düşmesi yüzünden yardımcı sesin fiilden isim yapma eki hâline gelmesi ile ortaya çıkmıştır (Ergin 1995: 192): اوترو öt-ür-ü > ötrü (4/5), آیرو ayır-u (ayru: 78/1), طولو tol-u > tolu (67/8), قورقو qorq-u > qorqu (105/5).
- 5. -aq:** Fiilin gösterdiği hareketi çokça yapanı ifade eden bir fiilden isim yapma ekidir: سوراقکن sur-aqından (115/4).
- 6. -q, -k:** Fiilin gösterdiği harekete uğramış olan, bazen de o hareketten doğmuş bulunan veya o hareketi yapan çeşitli nesnelere karşılar (Ergin 1995: 188). Azerbaycan Türkçesinde bu ekin, proses ve hareketin neticesinde emele gelen mefhumları bildiren isimler türettiği bilgileri yer almaktadır (Hüseyinzade 2007: 31). آرتق art-ıq (3/1), آرتوق art-uq (24/3), آرتوخ art-ux (58/5), آلهک êle-k (16/7), دیلک dile-k (34/4), آچیق aç-ıq (38/2), آیقلفده ay-ıqlıqda, تپکن tep-ik+den (101/4), یاساقکن yasa-q (115/1).
- 7. -in:** Fiilin gösterdiği hareketi yapanı, olanı ve daha çok, yapılanı ifade eder (Ergin 1995: 189). Azerbaycan Türkçesinde bu ekin hadise, proses, netice vesaire bildiren isimler türettiği bilgisi yer almaktadır (Hüseyinzade 2007: 33). اکین ek-in (49/3).
- 8. -ç:** Fiilden isimler türetmeye yarayan bir ektir: قزانچ qazan-ç (75/6).
- 9. -m:** Fiille ilgili bir hâl, durum, iş ifade etmekte olup o işle ilgili, o işten doğan varlık, eşya, alet, yer vs. gibi çeşitli isimler de yapar (Ergin 1995: 188): اولومدن öl-üm+den (98/4).

İsimden Fiil Yapma Ekleri

- 1. +a:** İşlev olarak “yapma” bildiren geçişli fiiller; “olma” bildiren geçişsiz fiiller türeten bir ektir (Ercilasun 2007: 47). Azerbaycan Türkçesinde bu ekin isimler ve sıfatlardan fiiller türettiği bilgisi yer almaktadır (Hüseyinzade 2007: 122) اوینار oyun-a-(oyna-: 54/1), کلردن êl-e- (16/7), دیلک dil-e- (34/4).
- 2. +al/+el:** Sıfatlardan “olma” bildiren fiiller türetir (Ercilasun 2007: 47). Azerbaycan Türkçesinde bu ekin sıfat ve sayılardan fiiller türettiği bilgisi yer almaktadır: اوکالمز oñ-al (47/2), دوزلدندر düz-el-t(d)-en (45/2), صارالدى sarı-al- (saral- 89/1).
- 3. +la/-le:** “yapma” bildiren geçişli fiiller; “olma” bildiren geçişsiz fiiller türeten oldukça işlek bir ektir (Ercilasun 2007: 47). Bu ekin Azerbaycan Türkçesinde isim, sıfat, sayı, zarf ve yansıma sözcüklerden fiiller türettiği bilgisi verilmektedir (Hüseyinzade 2007: 120): کیزلنان giz-le- (100/7), گوزلرز göz-le- (66/1), ملرلر me-le- (47/5), باغله یم bağ-la- (23/2), باغشله bağış-la- (12/1).
- 4. +lan- < + la-n-/+len- < +le-n:** Bu ekin isim ve sıfatlardan fiiller türettiği bilgisi yer almaktadır: تازه لندی taze-len- (46/2), داغلانور dag-lan (43/6),

Fiilden Fiil Yapma Ekleri

- 1. -t- :** Bu ek konsonantla biten geçişsiz fiillerden geçişli fiiller türetmeye yarar: آغریدور ağırıt- (33/2), اریتدی eri-t- (99/2), اوغرادرلر ugra-t- (84/5).

2. **-dlr/-dUr:** بیلدیرر bil-dir- (123/2), قالدیرمز qalq-dır- (qaldır- 100/4), گزیدیردی gezdürdi (4/6).
3. **-Ur:** آرتوروب art-ur-ub (24/5), گچوردك geç-ür- (46/5), تویورمه tuy-ur- (94/4), ایتوروب it-ür- (76/2)
4. **-Ar:** Bu ek de eskiden beri kullanılan; fakat işlek olmayan, misalleri az bulunan bir faktitif ekidir (Ergin 1995: 213): چقارسك çık-ar- (35/4).
5. **-n:** Dönüşlülük ekidir. Eskiden beri kullanılan ve çok işlek olan bir ektir (Karaağaç 2012: 316): اینجمنه inci-n- (70/4), تاپوندیغی tap-un- (89/2), بولنور bul-un- (16/1), دولان dola-n- (47/1), گوروندم gör-ün- (2/6), گیزلنن gizle-n- (100/7).
6. **-I:** Etken ve geçişli eylemlerden edilgen eylemler yapar (Karaağaç 2012: 317): آکلاشلمور anlaş-ıl- (66/4), سچیلور seç-il- (74/3), آیرلدى ayrıldı (89/2), آچلدى aç-ıl- (2/5), دوزولمشدر düz-ül- (111/4), گورلمز gör-ül- (115/5), اوریلوب ur-ıl- (92/2), تاپلمز tap-ıl- (103/2).
7. **-ş:** İşteşlik ve ortaklaşlık ekidir. Eskiden beri kullanılan ve çok işlek olan bir ektir (Karaağaç 2012: 318): آغلاشور ağla-ş-ur (26/6), تولاش tola-ş- (117/6), گیریش gir-iş- (48/6).

İyelik Ekleri

Türk dilinin hemen her dönem ve sahasında Eski Türkçeden beri hep aynı iyelik ekleri kullanılagelmiştir. Türk dilinin dönemlerinde, iyelik eklerinin yalnızca ünlülerinde bazı farklılıklar bulunmaktadır. Türkiye Türkçesindeki dudak uyumu Eski Anadolu Türkçesinde tam gelişmemiş olduğundan, bu dönemdeki iyelik eklerinin bir kısmı sadece düz ünlü, bir kısmı ise yuvarlak ünlü ile kalıplaşmıştır (Gülsevin 2010, 40).” Batı Türkçesi metinlerinde kullanılan iyelik eklerinin ve yardımcı ünlülerin bazı şahıslarda sadece düz, bazı şahıslarda da sadece yuvarlak ünlülü biçimleri bulunmaktadır. Batı Türkçesinde I. ve II. şahıslarda kullanılan iyelik ekleriyle yardımcı ünlüler sürekli yuvarlak, III. şahıslarda kullanılan iyelik eklerinin ünlüleri ise düzdür. Bu bilgilerden hareketle Batı Türkçesinin iyelik eklerini yardımcı ünlüleriyle birlikte şu şekilde göstermek mümkündür: +(I/U)m, +(I/U)η, +(s)l, +(U)mUz, +(I/U)ηUz, +IArl. (Ek ve kullanılışlarıyla ilgili bkz. Gülsevin 2007, 12-15, Gülsevin 2010: 40-41, Özkan 2009: 72-80, Şahin 2003: 50, Timurtaş 2005: 64-65, Türk 2011: 22)

Eklendiği adların ait olduğu kişi veya varlığı belirtmeye yarayan iyelik eklerinin Kâzâkî divanında tespit edilen örnekleri şöyledir:

Teklik I. şahıs: +(I)m: فغانم figânım (2/1), سرورم sürûrüm (2/1), cânımı (2/4), مرادم murâdım (2/5), ديلدیلیمده (2/6), بئلكم benligim (3/2), عقلمی aqlımı (4/1), گونلوم gönlüm (7/4), دردیمه (20/7).

Teklik II. şahıs: +(I) η: سلامت selâmın (4/7), عاشقنرک دیدارکا ‘âşîqların dîdârın (6/2), حسرتکله جانه کلمشله کرم قیل داده حسرتکله جانه کلمشله کرم قیل داده ‘uşşâqın (6/4), هنرک hünerin (10/3), کاکلک kâkülün (6/4), عشاقک ‘aşîqların dîdârın qurbân ola (6/2), Hasretinle câna gəlmişler kerem qıl dada yet/Âl niqâb ‘âşîqların dîdârın qurbân ola (6/2), كاكلك تك تارمار ايتدك كوكل جمعيتن قويدك عشاقك عقد بزمنى هر Kâkülün tek târ-mâr itdiñ gönül cem’iyyetin/Qoymadiñ ‘uşşâqın ‘aqd-i bezmini her ân ola (6/4).

Teklik III. şahıs: +(I): راهنه râhına (30/7), حالنه hâline (31/7), نکاهی nigâhı (20/9)

Çokluk I. şahıs: +mUz: جهاد اكيرمزه cihād-ı ekberimüz (20/4), اقبالیمز iqbâlimüz (64/2).

Çokluk II. şahıs: +(X)ηUz: معبودکز ma'bûduñuz

Çokluk III. şahıs: +IArı: شیدالری şeydâları ((60/2), yerler (76/3), لبلری lebleri (76/4).

İlgi Hâli Eki

İlgi hâli Eki +(n)uñ'dur. İsimler arasında mülkiyet, ilgi ve sahiplik ifade eden ismin bu hâlinin ünlüyle biten kelimelerden sonra +nuñ, ünsüzle biten kelimelerden sonra ise +uñ şeklinin kullanıldığı görülmektedir: عدوّ اكيرك دستندن 'adüvv-i ekberin destinden (5/4), بلانك قيمتين belânun qıymetin (14/5), خلقك عيینی xalqun 'aybını (16/2), غمزك گامزۇن او قیدر gamzun oqı (22/2)

Yükleme/ Belirtme Hâli

Yükleme hâli ekinin bugünkü Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi III. Tekil şahıs iyelik eki almış kelimelerden sonra +n şeklinde geldiği örnekler görülmektedir: فغانم قيمتين ير بيردر عشق ملکن ايلرم ت تسخير Figânım yêr be yêrdür 'aşq mülkin êylerem tesxîr (2/2), اتار كريك اوقين ابرو اتار كريك اوقين ابرو (14/5), قناعت كوشسين بکله qanâ'at köşesin bekle (20/2), اياغن بوس ايوب ayagin bûs idüb (72/2), ایلدی بیدنام اوزین طومتیور عاقل سوزین Eyledi bed-nâm özin tutmuyor 'aql sözün (33/7). Kazâkî divanında bazı yerlerde anlam itibarıyla akuzatif belirli olmakla beraber, ek kullanılmamıştır. Bu çeşit şekillere 1. ve 2. şahıs iyelik ekli kelimelerde tesadüf edilmektedir. Bu durum vezin zaruretinden ileri geldiği fikrini vermektedir. Bunlara ek kullanılmamış belirli bir yükleme hâli şekli denilebilir. Eski Türkiye Türkçesinin ve Kazâkî divanının özelliklerinden biridir: کورمه اوزك طرت سوزك آچمه "Görme öziñ tart sözün açma emirsiz gözün" (34/3), ایلک چک (45/4)

Yönelme Hâli

Batı Türkçesinde yönelme hâli eki +A'dır. Ekin metnimizde şu biçimlerde kullanıldığı görülmüştür: دنیایه dünyâya (5/1), عقبايه 'uqbâya (5/1), شرابخانه یه şarâbxâneye (13/2), دردیمه derdime (21/9), امدادمه imdâdima (20/13)

Bulunma Hâli

Batı Türkçesinde bulunma hâli eki +dA'dır. Bu ekin ünsüzü sürekli olarak ötümlüdür (bkz. Gülsevin 2007: 48, Gülsevin 2010: 56, Özkan 2009: 82, Şahin 2003: 53, Timurtaş 2005: 71, Türk 2011: 22). محشرده mahşerde (5/5), تنده tende (8/7), سوزمده sözimde (18/1), بابنده bâbında (20/7)

Ayrılma/Çıkma Hâli:

Eski Oğuz Türkçesinde ayrılma hâli eki +dAn'dır. Bu ekin ünsüzü, incelemeye esas alınan Kazâkî divanında sürekli olarak ötümlüdür (bkz. Gülsevin 2007: 55, Gülsevin 2010: 57, Özkan 2009: 83, Şahin 2003: 53, Timurtaş 2005: 72, Türk 2011: 22). سمالردن semâlardan (14/1), توپراقدن topraqdan (5/5), خیالمدن xayâlimden (12/4), ریادن

riyâdan (13/5), مجلسدن meclisden (18/3), مقصدندن maqşadından (19/5), ایقودن uyqudan (28/3): ancak bir yerde ekin Doğu Türkçesinde olduğu gibi +dlن şeklinde yazıldığı tespit edilmiştir: بقادین (115/5).

Vasıta Hâli

Metinde vasıta hâli olarak ile edatı ile ilk hecesinin yardımcı sesler gibi düştüğü +(y)IIA şeklinin kullanıldığı görülmektedir ki bu yapı da Batı Türkçesinde kullanılan (bkz. Gülsevin 2007: 69, Gülsevin 2010: 59, Özkan 2009: 83, Şahin 2003: 54, Timurtaş 2005: 75, Türk 2011: 22) vasıta hâli biçimlerindenidir: رخشله raxşla (6/1), حسرتکله hasretünle (6/2), غفلتله gafletle (23/4).

Kip Ekleri

1.-dl: Görülen ve bilinen bir zamanı bildirir. Kesin olarak gerçekleşmiş bir zamanı ve dil kullanıcısının bilgisi dâhilinde gerçekleşmiş eylemleri ifade eder (Karaağaç 2012: 364): زیارت ایدردک بیعد ایتمدک bi'ât itmedün (16/5), باقمدیم باقمدیم گهچدم گهچدم ziyâret iderdün (19/3), اوقتدیلر, oqutdılar (7/4), بولدیلر buldılar (5/2), یاقیلدیم یانیدیم ای کریان اونوتدم یوکون عرض عذار اییدی, "Yağıldım yandım ey Giryan unutdım benliğim el'ân" (2/7), در درکاهنه سوردم یوزم قیلدم تضرع دون الندنه جام پرصهبا tazarru' dün/ Bugün 'arz-ı 'izâr itdi elinde câm-ı pür-sahbâ" (2/3).

2.-mİş: داغلانمیشام dağlanmışam (50/7), şaşmışam şaşmışam (99/4), باش اکمش baş egmiş (11/4), جانہ کلمشلا câna gelmişler (6/2).

3.-(I)r/ -(U)r: بیلور bilür (19/9), تقدیس اولنور taqdîs olınur (39/5), داغلانور daglanur (43/6); gösterir (28/1).

4.-mAz: سرورم آرتار فغانم یر بیردر عشق ملکن ایلم ت تسخیر xalâs éyleyemez (21/1), اکسلمز حجایاتم آچار مولا Figânım yer be yerdür 'aşq mülkin éylerem tesxîr/ Sürûrum artar eksilmez icâbâtum açar mevlâ (2/2), وعد ایلمش یاریله یز قالو بلی دن ال چکمرز آلدق, dözmezem baxş u 'atâya mâ'ilem yâ rabb (12/4), نظرن شاه ولی دن Va'ad éylemiş yâr ile biz qâlu belâdan/ Êl çekmiriz aldıq nazarın şah-ı velâdan (113/1). Geniş zamanın olumsuzu için -mAz morfeminin kullanılması Oğuzca için bir standarttır. Ancak zamanla Azerbaycan ağızlarında I. teklik şahısta -mAzAm şekli ayırıcı bir özellik haline gelmiştir. Kazâkî'de Oğuzcanın her iki koluna ait özellikler bir arada yer almaktadır: اینجمنم incinmem (109/4).

5.-sA: Şart çekimi, yalnızca şekil bildirir ve tasarlanan hareketin şart şeklinde olduğunu ifade eder. Şart çekimi, bütün dillerde, yardımcı eylemin yüklemi olarak ortaya çıkar; daha sonra gerçekleşecek bir yapma veya olmanın gerçekleşebilmesi için gerekli olan eylemi bildirir (Karaağaç 2012: 371): دوشونسک düşünsen (5/4), فهم ایدرسک fehmi idersen (5/4), سورسه لر sorsalar (13/7).

Eger dünyâyâ meyl itsen اگر دنیاویه میل ایئتسک اچلمز دولت عقبا و کر عقبايه میل ایئتسک تاپلمز نعمت دنیا açılmaz devlet-i 'uqbâ/ Ve ger 'uqbâya meyl itsen tapılmaz ni'met-i dünyâ (5/1)

Nola sarf eylesem cânân نوله صرف ایلسم جانان یولنده جانمی هر آن پیایی نور قریبتله آرتار آتش سوبا yolunda cânımı her ân/ Pey-â-pey nûr-ı qurbiyyetle artar âteş-i sevdâ (2/4)

Seyre çışsañ bir سیره چیقساک بر کون البت خلق عالم سر تسر جان وبرورلر کریاتک تک شوکت و شانک کوروب gün elbet xalq-ı 'âlem ser-te-ser/ cân virürler Giryanın tek şevket ü şânın görüb (11/7).

6.-A: İstek çekimi, yalnızca şekil bildirir ve tasarlanan, umulan ve istenen bir eylemi ifade eder. İstek, belirli bir zaman bildirmez; ama isteğin gerçekleşmesi, gelecek ve geniş zamanı gerektiren bir konudur. Beklenti, istek, gereklilik vb. ifadeleri ise, gelecek zamanın şekillik (kiplik) kullanımlarıdır. Bu yüzden Eski Türkçenin gelecek zaman eki, daha sonra, Oğuzcada istek eki olur: *منتظر قالميه لم*: muntazır qalmayalım (51/2).

داغ دل اولمسه فریادینک اولمز اثری قیه واعظ دهنک ایلمه بیهوده ندا Dâğ-ı dil olmasa feryâdınıñ olmaz eseri/ qapa vâ'iz deheniñ eyleme beyhüde nidâ (9/3), قربان اوله qurbân ola (6/2).

7. Emir Kipi: Yapılması istenen işi kesinliğe bağlayarak emir biçiminde ifade eden ve kip ekleriyle şahıs eklerinin iç içe girdiği bu nedenle kipe ayrıca şahıs eklerinin getirilemediği emir kipinin (Korkmaz 2003: 665) kullanımı metnimizde şöyledir:

اسیر اولمه esîr olma (5/4), داغلسون dağılsun (32/1), تجلی ایلسون tecelli eylesün (5/3), پاک it (5/3), آزاد اول āzād ol (5/4)

degme ashâb-ı xarâbâta 'uyūbuñ saña bes (13/6).

Standart Türkiye Türkçesinde kullanımı olmayan Eski Türkçe'nin emir kuvvetlendirme eki /+GII/ metnimizde kullanılan eklerden biridir: *اویانکل خواب غفلتدن بو دهر*: uyangıl xâb-ı ğafletden bu dehr-i bî-vefâdan gëç/ Xudâdan ğayrî her matlub hebâdur mâ-sivâdan gëç (24/1).

اقلنڭ اولسیدی ریادن صاقنوردک بن تک آتش فقر ایله نانمقده ایڈڭ مثل کباب هواى نفسه اومشدم شراب فسقه طومشديم طریق عشقى دویمشدم كي خوفم, saqınurđın ben tek (13/5), hevâ-yı nefse uymışdım şarâb-ı fısqa toymışdım/ tarîq-i 'ışqı duymışdım ki کلیدک بر بنی یاد ایلیوب در صبح و شام اما بو بن افتاده جان یولیکده قربان (53/2), Géleydüñ bir beni yâd eyleyüb her subh u şâm ammâ/Bu ben üftâde cân yolında qurbân eylemezdüm mi (122/2).

Fiilimsiler

Kazâkî'nin divanında -(X)ş ile yapılan mastarlar hiç yoktur. -ma mastarlarına da çok az rastlanılır.

-mAk: En çok kullanılan -mAk mastarıdır. -mAk mastarının kullanıldığı fiilimsiler çeşitli görevlerde kullanılabilir. Bu görevler şöyle sıralanabilir:

Temel cümlelerin öznesi olabilir: *بر نفعه ویرر وصفی شرح ایلمک اولمز دل روضه سنڭ سنبلیدر* Bir nefxa virür vasfını şerh eylemek olmaz/ Dil ravzasınıñ sünbülidir târ-ı Muhammed (39/4), صنوب پیمانۀ وحدت پیایی ویردی بر تمکین بنمچون شبهه سز کریان جفا چکمک صفاندنر Sunub peymâne-i vahdet pey-â-pey virdi bir temkîn/ Benimçün şübhesiz Giryân cefâ çekmek safâdandur (53/7).

Yardımcı şart cümlelerinde yalın hâldeki mastar yardımcı cümlelerin nesnesidir: *رُتبهٔ عشقم دیلرسڭ آکلامق ای مدعی نطقم اظهار ایلر آتشین دمدن سکا* Rütbe-i 'aşqum dilersenñ anlamaq ey müdde'î / Nutqum izhâr eyler elbet âteşin demden sana (8/5).

-da bulunma hâli ekini alan -mAk mastarları yan cümlelerin öznesi yahut nesnesi, esas cümlelerin nominalidirler (Korkmaz 2015: 15). Kazâkî divanında çok sık rastlanan şekillerden biridir:

قویمشم Haq yola gelmekde bil bir hîle dutdılar baña (7/3), حق یوله کلمکده بل بر حيله دوتدلر بکا

Qoymışam qurbân yolunda cânımı
fermân-berüm/ Âşikâr olmağa sıdquм çeşm-i pür-nemden saña (8/4).

-mAk mastarı, Standart Türkiye Türkçesinden farklı olarak üzerine datif eki alarak
/-mAk için/ ek-edat grubunun görevini yüklenir:

مدح و ذمله اوزومز صاتمغه مأمور دكلز بز جنونز سوزمز صحبت ليلا ليلا
Medh ü zemle sözimüz
satmaga me'mûr değılüz/ Biz cünûnuz sözimüz sohbet-i Leylâ Leylâ (10/6).

Ayrıca -mAk mastarı “gerek” sözcüğüyle birleşerek şiirlerde gereklilik kipini
karşılımda kullanılmıştır. Bu özelliğın Nigârî Divanı'nda da görüldüğü bilgisini veren
Akkuş, bu durumun Eski Türkiye Türkçesinin bir uzantısı olarak kabul edilebileceğini
belirtir (1996: 91). تصرف علمی محویتلهدر یانمق كرك وارلق جهادك وصفنی ناره كیرن مردانه لردن صور (1996: 91)
Tasarruf 'ilmi mahviyyetledir yanmaq gerek varlıq/Cihâdun vasfını nâra giren
merdânelerden sor (55/6)

-mAk mastarı -dAn ayrılma hâli ekiyle birleşerek cümlede sebep bildiren ifadeler
kurar:

آدمی خلق ایلمکدن وصل ذاتگذر غرض سیر مرأتندخی سیر صفاتگذر غرض
Âdemi xalq éylemekden vasl-
ı zâtundur gazez/ Sırr-ı mirâtdan daxı seyr sıfâtundur gazez (85/1).

Eylemin bildirdiği olma ve yapmanın içinde bulunulan zamanda gerçekleştiğini
ve bu gerçekleşmenin sürdüğünü ifade etmek için kullanılır. -yor ekinde zaman sınırı
genişken, -mAkda, -mAda ekindeki zaman sınırı daha dardır ve zamanda kesinlik
vardır. Bu yüzden Türkiye Türkçesinin tam ve kesin şimdiki zaman çekimi, -mAkda, -
mAda ekleriyle yapılanıdır. Bu eklerle oluşturulmuş şimdiki zamanda, hareketin
kesinlikle başlamış olması gerekmektedir. Bu anlam -mAkda, -mAda eklerinin
yapısında yer alan bulunma durumu ekinden kaynaklanmaktadır. Bulunma çekiminin
temel görevi, içinde bulunulan yer ve zamanı işaret etmektir (Karaağaç 2012: 363):
بحمدالله اولوب الهامله دل کنز پرمعنا نثار ایتمکده یم الفاظ ایچنده کوهر آبیها
Bi-hamdi'llâh olub ilhâmla dil
کلیور بیعت ایچون زمره (2/1), Nisâr itmekdeyem elfâz içinde gevher âbhâ (2/1),
مردان بو صباح Géliyor bi'at için zümre-i merdân bu sabâh (30/5), بیسر و پا وادی سوداده سیر
Bî-ser ü pâ vâdî-i sevdâda seyr itmekdeyem (82/5).

-mA: Yönelme hâlli şekil Kazâkî'de çok defa fiilin ne sebeple, niçin, ne amaçla
meydana geldiğini gösteren bir nominal hükmündedir:

ورد رخسارنی سیر ایتمیه آلم دستور یعنی کیم آتسه جان آتمغه اولدم مجبور
Verd-i ruhsârını seyr itmeye
aldum destûr/ Ya'nî kim âteşe cân atmaga oldum mecbûr (60/1), مجلس جمعیتیمز دلدر
Meclis-i cem'iyetimüz dildedür/ Bozmaga yol tapmadı ehl-i
nifâq (96/4).

-(U)b zarf fiili ile ilgili en dikkat çekici husus öğrenilen geçmiş zaman yerine
kullanılmasıdır. Bu durum, köklerinin Eski Türkiye Türkçesi dönemine kadar
götürülmesinin mümkün olduğu bir Azerbaycan Türkçesi özelliğidir (Ergin 1981: 123).
Osmanlı Türkçesinde görünmeyen bu özelliğın Azerbaycan Türkçesinde teklik ve
çokluk l.şahıslar hariç diğer şahıslarda öğrenilen geçmiş zaman eki olarak kullanıldığı
belirtilmektedir. زاهدآ وارلغه دوشدککه آتارسک بزه طاش مکر اعمالک اولوپدر سکا بیگ درلو حجاب
Zâhidâ zâhada varlge duşdکه atarsک bze taş mkr a'mâlûğ olubdur sana bin dürlü hicâb (13/4),
یغوبسک بزمه ای کریان داغت نفرین اوخون هر یان نیچه بیگ جانه قصد ایتمکد ینه بللی سیاقکدن
Yığubsun bezme

ey Giryân dagıt nefrîn oxun her yan/ Niçe bin câna qasd itdün yine belli siyâqından (115/7).

-(l)p, -(U)p zarf fiil eki almış asıl fiille geniş zaman çekimindeki dur- (<tur-) tasvir fiilinin birleşmesinden oluşan -(X)bdUr yapısının ilk defa Harezmi Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanı karşılamak için kullanılan bir şekil olduğu belirtilmektedir (Eckman 1988: 206). Daha sonra Eski Türkiye Türkçesi ve Çağatay Türkçesi gibi tarihî Türk yazı dillerine ait metinlerde de tespit edilebilen geçmiş zamanın bu şekli bugün de Karluk, Kıpçak, Kuzeydoğu Türk lehçeleri ile Oğuz grubu Türk lehçelerinde yaşamaktadır (Yapıcı 2013: 2809-2810). Oğuzcanın Azerbaycan Türkçesinde “Nakli Geçmiş Zaman” olarak ifade edilen, geçmiş zamanın bu şekli, sözün konuşulduğu andan daha önceki bir zamanda ortaya çıkan, başkasından öğrenilen veya sonradan fark edilen kılış ve oluşları anlatmak için kullanılır. Modern Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde görüldüğü gibi, ekin ilk ünsüzü, Kazâkî divanında da daima -b ile yazılmıştır. Zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenen bu geçmiş zaman ekinin teklik ve çokluk III Şahıs ekli kullanımının yaygın olduğu görülmektedir: Çekübdür câm-ı heyhâtı unutmış nefy ü isbâtı (65/5), Alubdur şîş cihet âvâz nihân âhumdan heb Giryân (114/5), Qurubsan bir binâ kim bu fenâ içre beqâdın yek/ Görilmez bir eser bi’llâhi dağılur heb duzâqdan (115/ 5).

-(U)b çoğunlukla -ArAk zarf-fiili yerindedir ve esas fiille aynı zamanda yapılan bir işi gösterir: Uqde-i kâkülde yer virdün alub varyiyetüm/ Menzilim itdün nihân seyrândan artıqdur baña (3/4), bukon qanlar saçub yan garq-ı xûn ol dem-be-dem Giryân (5/5), Bugün qanlar saçub yan dağ dl olmsa feryâdın olmaz eseri/ qapa vâ’iz dehenün eyleme beyhûde nidâ (9/3)

Esas işten daha önce yapılmış olan bir işi gösterir. Bu takdirde, yardımcı cümlelerin zarf-fiili iki cümle arasında bağlantı ve’si vazifesini de görür (Korkmaz 2005: 21): İncelüb mahv oldı kim maqsûda Giryân tapdı yol/ Gêçdi çoq ince eleklerden be-haqq-ı mû-yı dûst (16/7)

-ken: Yalnız i- fiilinin gerundium ekidir. Eskiden kök saklanırken sonradan düşürülme yoluna gidilmiştir. i- fiilinin çekimli şekilleri fiillerle birleşerek gerundiumlarını yapar. Fiillerin şekil ve zaman eki almış şahıssız şekillerine iken gerundiumu getirilmek suretiyle birleşik gerundiumlar yapılır. Bu gerundium eki hareket hâlinin yapıldığı sırayı bildirerek dolayısıyla bir zaman ifade eder: Didiler iç bâde ol sevdâ yolında müstaqîm/ Seyr iderken bir xatarda dâda yêtdiler bana (7/2), Bilürsenj sen tek ey cerrâr perîşân oldı çoq tâcir/ Tama’ bahrinde seyr eyley iken sermâye garq olmuş (77/5)

-dlkA: -dlk partisipinin eşitlik durum eki almış şekliyle teşekkül eden bu ek; Batı Türkçesinde ısrar, tekrar ve devamlılık ifadesi taşıyan bir hareket hâlini karşılayarak gerundium gibi kullanılır (Ergin 1995: 347): Xuşu’ en sâcid olduqca bilâ-savt/ Dir Allâh yâ xalîli qum selâmet (19/6), Nazar itdükce târ-mâr oldı ‘aqlum

neyleşem bilmem/ Murâdum her zamân baqmaq velîkin tâqatum yoxdur (58/2), مېڭ نوش
Meyün nûş éyledükce oldı muhkem/ Unutmam
'ahd ü peymânlar senüñdür (47/6).

-mAdAn: Menfilik ifade eden gerundium ekidir. Eski Türkçede ek -mAdIn şeklinde idi. Batı Türkçesine de bu şekilde geçmiş, Eski Anadolu Türkçesinde uzun müddet böyle kullanıldıktan sonra bugünkü -mAdAn şekline çevrilmiştir (Ergin 1995: 342-343): اولمه دن
اولمش که بو کریان ابد تخت بقا اوزره سورر سلطنت
Ölmeden ölmüş ki bu Giryân ebed/ taxt-ı beqâ
üzre sürer saltanat (17/5).

-AndA: Geniş zaman partisipinin lokatif şekli olan -AndA, eskiden beri Azerbaycan Türkçesi sahasında -IncA fonksiyonunda bir gerundium eki gibi kullanılmaktadır (Ergin 1995: 347). -AndA zarf fiil eki Türkiye Türkçesinde ağızlar da rastlanmasına rağmen Azerbaycan Türkçesinde umumileşmiştir (Mir Celâl-Firidun Hüseyinov 2008: 18). Bu nedenle bu zarf fiil ekinin Azerbaycan Türkçesinin bir karakteristik özelliği olduğu ifade edilmektedir (Develi 2002: 117-124): کوزندن قان صاچار بر آن قرار ایتمز دونر کریان یئنده داغلانور بالله
Gözinden qan saçar bir an qarâr itmez döner Giryân/ Yetende dağlanur
billâh ol âteş-bârdan qâğız (43/6).

-IcAk: “-inca, -dıkda, dığı zaman” anlamlarında zaman ifade eden bir zarf fiil olup birleşik ek olduğu ifade edilmektedir (Özkan 2000: 106-107): تیر مژکانکی صف ص کوریک
Tîr-i müjgânun saf saf göricek sinede dil/ Âh u zâr
éyledi bin derd ile Giryân olmış (78/5).

-IncA: Türkçede eskiden beri kullanılan bu gerundium ekinde bir hareket hâli ifadesinden başka o hareket hâlinin ortaya çıktığı ânı göstermek gibi bir zaman ifadesi de vardır: Haqîqat
Haqîqat sırını rûy-ı micâzda gizlemiş dâna/ Görince zann ider nâdân ki ma'nâsız hezl yazmış
hezl yazmış (80/5)

-ArAk: Eski Anadolu Türkçesinden sonra, Osmanlıcada ortaya çıkmış yeni bir ektir. -A gerundium eki ile -rAk karşılaştırma ve büyütme ekinin birleşmesinden doğmuş olduğu düşünülebilir (Ergin 1995: 341). Ekin ilk ünlüsünün bazen elif, bazen de he ile yazıldığı ve daha önceki dönemlerdeki işleviyle kullanıldığı belirlenmiştir: جانک چیسون کوی بکوی
Cânıñ hasretle çıqsın kûy be kûy ayrıldı
heb cerrâr/Tapunduğı ölerək daxı sen tek puldı ey vâ'iz (89/2), طولانور رند جهان باشکه آتش,
Tolanur rind cihân başuna âteş sacaraq (104/4).

-(y)An: Geniş zaman sıfat-fiilinin işlek bir şekli olup ekin ünlüsü bazen elifle yazılırken çoğu zaman ise yazılmamıştır: طریق عشقی انکار,
el alandan (14/2), بیلن bilen (12/2), ایلین جزاری
tarîq-i 'aşqı inkâr éyleyen cerrârı (18/6),

-dIK: Görülen geçmiş zaman sıfat fiilinin çok işlek bir ekidir. Kendisinden sonra bir iyelik eki ile birlikte kullanılır (Gülsevin 2007: 123). Metnimizde ekin ünlüsünün bazen ye, bazen vav ile yazıldığı belirlenmiştir: ایتدی اقراره,
âzâr (31/7), قازدیغڭ چاهه دوشرسڭ اوزڭ ای خودپسند,
iqrâr (34/3), ایتدوگی جولان,
itdügi cevlan (30/7), qazdığun çâha düşersenj özün ey xod-pesend (37/7),

-mAz: -(X)r ve -Ar sıfat-fiilinin olumsuzu olup -mA olumsuzluk eki ile ad veya sıfat türetmeye yarayan -z'nin birleşmesiyle teşekkül ettiği belirtilmiştir (Bayraktar 2004:

69). Sıfat göreviyle kullanılan geçici kelimeler türeten bu sıfatfiil ekinin ünlüsü hiç yazılmamış olup metnimizde şu örneklerde tespit edilmiştir: توکنمز دُرلو احسانلر سنکدر (47/7), Tükenmez dürlü ihsânlar senündür (47/7), اوکالمز درده درمانلر سنکدر, oğalmaz derde dermânlar senündür.

Sonuç olarak imlâ özelliklerinden gramer yapısına varıncaya kadar birçok özelliğinin tanıtılmaya çalışıldığı Kazâkî divanı; Doğu Türkçesinden Azerbaycan Türkçesine, oradan da Osmanlı Türkçesine kadar Türkçenin farklı yazı dillerinin unsurlarını bünyesinde toplayan bir eserdir. Bununla birlikte metnin asıl gramer yapısını Eski Türkiye Türkçesinin bir uzantısı ve bu uzantıya Azerbaycan Türklerinin kendi yerleşim bölgelerindeki tarihsel, bölgesel ve diğer Türk boylarından gelen unsurlarla Farsçanın kısmî etkisinin şekillendirdiği Azerbaycan Türkçesi oluşturmaktadır. Bu tespiti varılmasını sağlayan unsurlar şöyledir: İncelemeye esas alınan Kazâkî divanındaki Türkçe kelimelerin ilk hecesinde yer alan ve e-i arasında boğumlanan kapalı ê'nin varlığı, Türkçe kelimelerin ilk hecelerinde yer alan /ı-/ların /i-/ olması, Eski Türkçenin söz başı /t-/ sesinin tök-, teg gibi kelimelerde yaşaması, iç ve son seslerdeki /q/'ların/ /g/ veya /x/'ya dönüşmesi, qa soru zamirinin türevi olan "qanda"nın varlığı, öğrenilen/duyulan geçmiş zaman için -(I/U) ptUrUr, emir kipinin ikinci teklik kişisinde -gll'in kullanılması ile "bulag, qatar-, özge, yaxşı, lebleri duz saç- (76/4), başına çizgin- (103/4)" gibi kelimelerin yer almasıdır.

KAYNAKÇA

- AKKUŞ, Muzaffer, (1996), "Seyyid Nigârî'nin Divanı ve Dil Hususiyetleri", **3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları,77-96.
- BAYRAKTAR, Nesrin, (2004), **Türkçede Filimsiler**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CAFEROĞLU, Ahmet, (1963), "Anadolu Ağızlarında Konson Değişmeleri", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, 1-32.
- DEVELİ, Hayati, (2002), "Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılmasında Morfolojik Esaslar", **Türkbilgi**, 117-124.
- DEVELİ, Hayati, (2008), "Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılması", **Turkish Studies**, III, 3: 212-230.
- ECKMANN János, (1988), "Harezmi Türkçesi", **Tarihî Türk Şiveleri**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları,173-210.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, (2007), **Türk Lehçeleri Grameri**, Ankara: Akçağ Yayınevi.
- ERDEM, Melek, (2010), **Modern Oğuz Türkçesi Söz Varlığı**, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERGİN, Muharrem, (1981), **Azeri Türkçesi**, İstanbul: Ebru Yayınları.
- ERGİN Muharrem, (1995), **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım.
- ERGİN, Muharrem, (2009), **Dede Korkut Kitabı-2**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜLSEVİN, Gürer, (2007), **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- GÜLSEVİN, Güner-BOZ, Erdoğan, (2010), *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- KARAAĞAÇ, Günay, (2012), *Türkçenin Dil Bilgisi*, Ankara: Akçağ Yayınevi.
- KORKMAZ, Zeynep, (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep, (2005), "Fuzulî'nin Dilindeki Fonetik ve Morfoloji Özelliklerine Dair", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 3-25.
- MANSUROĞLU Mecdut, (1988), "Eski Osmanlıca", *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 247-276.
- Mir Celâl-Firidun Hüseyinov, (2008), *Örneklerle XX. Esr Azerbaycan Edebiyatı*, (Haz. Kemal Yavuz – Erol Ülgen), Ankara: Akçağ Yayınevi.
- ÖZKAN, Mustafa, (2000), *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul: Filiz Yayınevi.
- ÖZKAN, Abdurrahman, (2009), *Mehekkü'l-İlim ve'l-ulemâ Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler-Tıpkıbasım*, Isparta: Fakülte Kitabevi.
- ŞAHİN, Hatice, (2009), *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- TİMURTAŞ, F. Kadri, (2012), *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- TUNA, Osman Nedim, (1986), *Türk Dilbilgisi, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitim Bölümü Ders Notları*, Malatya.
- TÜRK, Vahit-Şaban Doğan, Yasin Şerifoğlu, (2011), *Eski Anadolu Türkçesi Dersleri*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- UNAT, Faik Reşit Unat, (1988), *Hicrî Tarihleri Milâdî Takvime Çevirme Kılavuzu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YAPICI, Ali İhsan, (2013), "Aydın ve Yöresi Ağzlarında Geçmiş Zaman İşleviyle Kullanılan Bir Yapı: {-lp-durur}", *Turkish Studies* VIII,1: 2807-2815.